

Hulda Garborgs litterære skandale

ØRJAN ZAZZERA JOHANSEN

Dei første åra av 1900-talet gjekk Hulda Garborg frå suksess til suksess. På få år skreiv ho nokre av dei viktigaste verka i norsk kulturhistorie. Ho skreiv referanseverk om folkedans, folkedrakter, folkeviser og husstell. Ho kasta seg inn i likestillingsdebatten og stod fram som ein viktig feminist. Ho var ein anerkjent romanforfattar og landets mest framgangsrike kvinnelege dramatkar. Så gjekk det plutseleg gale. Hausten 1904 gjekk teppet ned.

Jærmuseets Ørjan Zazzera Johansen tar lesaren med inn i Hulda Garborg sin verden og gjev eit oppsiktsvekkjande portrett av forfattaren og skandalen.

DE VREDE MANNFOLKS HEVN

Ho må ha kjent det som om ho var på flukt, Hulda Garborg, då ho forlét hospiset i Kristiania klokka sju om morgonen. Det var den tjuande oktober 1904, sola hadde ennå ikkje stått opp og det var overskya; mørkret låg tungt over den velklede forfattere der ho stal seg gjennom dei brulagte bygatene. Ho hadde ikkje fått sova i det heile. Nå gjekk ho i boge rundt avis-kioskane; for var det noko ho frykta, nett i dag, så var det overskrifter. Til sist sette ho seg velberga i kupeen og lét toget ta henne vekk.

Ho hadde meld seg ut av statskyrkja. Ho hadde gifta seg borgarleg. Ho hadde eit anstrengt forhold til prestar. Ho må ha sukka tungt då ho oppdaga at toget var fullt av slike som skulle på landsprestemøte i Trondheim. I kupeen hennar sat også ein. Men han var snill, han tykte det såg ut som ho kjeda seg. Han rekte henne ei avis. "Jeg blev kald", skreiv ho i dagboka dagen etter, "men måtte for Skams Skyld ta imot Verdens Gang". Då ho såg overskrifta "Nationaltheatret" lukka ho augene, men dei glei opp igjen av seg sjølv. Ho kunne ikkje unngå det:

"Et nytt Skuespil af den energiske Forfatterinde, Fru Hulda Garborg: Edderkoppen i fire Acter, anonymt og offentligt, godt ment og dårlig gjort."

Ho skulle ikkje få sova den neste natta heller. Ho visste at orda "dårlig gjort" var nok til å stoppa den planlagde bokutgivinga i Danmark og Tyskland. Men det verste var den brotne anonymiteten. I dagane som kom skulle dei andre avisene følgja VG sitt døme. Heller ikkje teateret gjorde noko for å beskytta namnet

hennar. Heile landet skulle informerast om kven som stod bak det skandaløse teaterstykket *Edderkoppen*.

Ho hadde debutert i 1892 med romanen *Et Frit Forhold*, same året som mannen Arne gav ut *Fred*. Og han, som i desse åra stod på høgda av si skaparkraft, anerkjende talentet hennar. Ja, han måtte ha ant det lenge, Arne Garborg, at i Hulda frå Hedmarken budde det noko stort. Men det var ikkje forfattar ho hadde drøymt om å bli, det var skodespelar. At ho var noko særskilt hadde alltid vore openbert for dei som blei kjend med henne. Etter romandebuten slo ho saman tre av dei mange talenta sine – organisasjonstalentet, skodespelartalentet og forfattartalentet – og skreiv teaterstykke etter teaterstykke til si eiga teatergruppe, Det norske spellaget. *Rationelt fjøsstell*, ei farse i tradisjonen etter Molière og Holberg, skulle med tida bli det mest spelte stykket i landet, meir enn *Peer Gynt* og *Et dukkehjem*. I 1898 kom koke- og opplysningsboka *Heimestell*, som skulle bli ei av dei mest selde kokebøkene i norsk historie. Og referanseverka *Norsk klædebunad* og *Norske folkevisur* som begge kom i 1903, etablerte henne som "bunadens mor", iblant kalla "mor Noreg".

Våren og sommaren 1904 erobra ho offentlegheita med den essayistiske romanen *Kvinden skabt af Manden*, skriven som ein kommentar til austerrikaren Otto Weiningers kvinnefiendtlige filosofi. Ho treffe lesarane så det song. På kort tid måtte boka trykkast i ti opplag, og forfattere, som også her mislukkast i å vera anonym, vart for ein augneblink landets mest omdiskuterte intellektuelle. Sjølv Arne, som dette året gav ut *Knudaheibrev*, måtte stilla seg bak henne.

Nationaltheatret i 1901. Foto: Anders Beer Wilse, *Norsk folkemuseum

Nationaltheatret opna i 1899. Arne Garborg kalla det gjerne *Unationaltheatret* sidan det ikkje sette opp dramatik på nynorsk, men det blei straks det gjevaste scenerommet i landet. Stykket *Hos Lindelands* i teaterets opningsår

gjorde Hulda til den første kvinnelege forfattern dei sette opp. Med *Edderkoppen* blei ho også den andre. Teatersjef desse første åra var Bjørn Bjørnson, sonen til Bjørnstjerne, Arne Garborg sin hovudmotstandar i målsaka.

Kanskje skapte konflikten mellom forfattarens mann og teatersjefens far problem for samarbeidet. Men det ser ut som dei har oppført seg profesjonelt, begge. Hulda reagerte rett nok på at Bjørnson sat på stykket i tre år før han endeleg sette det opp, og ho ville ha betre betalt enn ho fekk. Bjørnson gjorde på si side omfattande endringar i manuset. Men han rosa stykket òg. Teatersjefen sa at det var det beste norske stykket sidan 1891, då Ibsens *Hedda Gabler* kom, og det beste ekteskapsdramaet sidan *Et dukkehjem*. Det betyr at Bjørnson også vurderte *Edderkoppen* som betre enn *Læraren*, Arne Garborg sitt mest kjende teaterstykke, som kom i 1896. I det heile skulle Hulda stå fram som ein større teaterpersonlegdom enn mannen sin.

Rosen frå Bjørnson og andre litteratar auka fallhøgda. Arne Garborg og Amalie Skram var mellom dei som rosa stykket opp i skyene. Edvard Grieg skulle gjera det same etter premieren. Hulda hadde fått fleire av sine næraste venninner til å lesa *Edderkoppen* på førehand utan å røpa kven som hadde skrive det, og dei hadde vore begeistra. Ho kjende seg trygg på stykkets kvalitet.

Likevel hadde ho ei aning om at det kunne gå gale. På generalprøven kjende ho nesten ikkje stykket igjen. Særleg første og fjerde akt var mykje endra, trass i at teksten allereie var gått i trykken og skulle koma som bok. Hulda var allereie då på veg inn i tungsinnen det skulle ta henne fleire månadar å koma seg ut av. "Kanske har han Ret", skreiv ho om teatersjefen i dagboka. "Jeg er nu ganske sløv og skjønner ingenting lenger. Gud give jeg sad paa den fæle Jernbanen mellem Kristiania og Trondhjem!"

Det var ein lenge planlagt folkedansturné som tok

Teatersjef Bjørn Bjørnson.

Foto: Ukjent, *Nationaltheatret

bunadens mor til Midt-Noreg. Dei første dagane i den framande byen hadde ho vanskeleg for å tenka på noko anna enn det ho kalla "affæren", "en fæl Kattepine" og seinare "Dyret". Her gjaldt det å halda seg unna aviser i lang tid! Dagen etter ankomsten skreiv ho i dagboka:

"Sidder endelig her i en deilig fremmed By paa et

fremmed Værelse hvor ingen kommer og gir mig Posten med aviser og andre rædselsfulle Ting."

Det hjalp ikkje. Ho fekk brev. Allereie neste dag fekk ho eit frå Arne som var elskverdig nok til å informera henne om kva avisene skriv. "Garborg skriver i dag, at Avisene er fæle mod mig, og at jeg fremdeles absolut bør la være at læse dem. Morgenbl. haaber endog, at Forestillingen Onsdag blir baade den første og eneste."

I same brevet legg ektemannen til: "Jeg begynner langsomt at skjønne, at du er stridere med os Mandfolk, end alle Hanskemoralister. Ved det, at du ikke præker Moral; men bare simpelthen drager frem Sammenhængen. (...) Og saa faar du naturligvis finde dig i de vrede Mandfolks Hævn; du har sagt dem meget de ikke liker. Og det kan du bande paa at du faar svide for. ... Og naar det bare er en endnu ikke verdensberømt Kvinde, som siger det, saa Fanden spare, - bare kværke hende ... Ganske stilfærdigt kværke hende."

"Ja, kværket blir jeg vist og det grundigt", kommenterte ho tørt i dagboka.

Det var mange sider ved dette stykket som var spesielle og vanskelege. Tekstens behandling av kjønnsrollene var det Arne Garborg trudde utløyste skandalen – og då særleg at det var skrive av ei kvinne, ei kvinne som meinte noko om menn! Medielogikken kan òg ha spelt ei rolle. Det at stykket blei sett opp såpass snart etter suksessen *Kvinden skabt af manden* kan ha vore uheldig. Sistnemnde var blitt både bejubla og latterleggjort, parodiar kom ut i bokform. At Hulda ville vera anonym, kan avisene ha oppfatta som komisk. Det kunne simpelthen ikkje vera nokon tvil om kven som var forfatternen her.

Og då kjem me til det som var aller vanskelegast for Hulda Garborg: Innhaldet var bygd på verkelegheita, ei verkelegheit det blei sladra mykje om i Kristiania, som inneheldt sjokkerande påstandar, som *alle* visste rørte henne personleg, som skildra ein avdød nasjonalhelt og ein livs levande berykta byborgar med makt og midlar.

Edderkoppen er skriven i 1901. Frå 1896 til 1905 låg modellen for hovudrolla i to mykje omtala retts-sakar, der ho mellom anna prøvde ho å reinvaske seg for beskyldningar om å ha drepe fire av sine elskarar. Den eine av desse var Hulda Garborg sin far.

EIN SKIKKELEG GALNING

Christian Fredrik Bergersen, fødd i 1829, var ein imponerande mann, høg og mørk og med bakkenbartar som ein prøyssisk konge. Han hadde utdanna seg til jurist og gjort lynkarriere. I Hamar-traktene blei han kjend som uovervinneleg i rettsalen, og som 29-åring hadde han råd til å kjøpa storgarden Såstad i Stange. Han hadde gifta seg med den vakre Marie Petrine Olsen, og fekk tre jenter med henne. Den siste av desse kom i 1862, og fekk namnet Hulda Bergersen. Storesystrene heitte Martha og Sophie, og var seks og fire år eldre enn henne.

Ho fekk utsjånaden frå mor si, men det var frå faren Hulda fekk dei eigenskapane som skulle gjera henne berømt: det gode hovudet, den utømelege energien, den sterke viljen. Men Christian Fredrik Bergersen hadde mørke sider òg. Ein av Hulda sine biografar, Tor Obrestad, karakteriserer han som "hurragutt og slask, ein skikkeleg galning". Han var ikkje berre kjend for sine eigenskapar i retten, men også for festing, gamb-

ling og drikking, utruskap, vald og skandalar. Han fekk truleg fire barn med fire andre kvinner enn kona si, det første med ei tenestejente omtrent då Hulda blei fødd. Då Marie kravde at jenta skulle flytta frå garden, installerte Bergersen seg på Hamar saman med henne, og tok berre einskilde turar til Stange for å jaga og jula opp kona. Det endte med skilsmål i 1863, då Hulda var eitt år gammal, og snart etterpå fekk han økonomiske problem. Såstad måtte seljast, og han flytta sidan til

Kristiania. Lovverket gav faren råderett over ungane, men Bergersen hadde berre råd til å ta med seg to av dei. Den yngste, Hulda, blei verande på Hamar hos ei mor som aldri kom seg over skamma etter det sosiale fallet, som i periodar skulle li av magesår og depresjonar. For å klara seg var dei avhengige av vennar, naboar og "snille onklar". Også mora fekk eit barn utanfor ekteskap, då Hulda var tolv-tretten år. Dette barnet blei adoptert bort, og det er usikkert kva Hulda fekk vita.

Foreldra til Hulda Garborg, Christian Fredrik og Marie Petrine Bergersen.

Foto: Ukjent, *Asker museum/
MiA-Museene i Akershus

Hennar første minne av faren var frå då ho var åtte år. Mora sende henne ned på dampskipsbrygga der han kom for å henta storesystrene Martha og Sophie, ein gong dei hadde vore på besøk på Hamar. Hulda hadde fått i oppgåve å be faren om pengar til ny kjole. "Han stod der framfyre meg så høg og mørk, skreiv ho i boka *Barndomsminne*. So uvanleg høg og myrk. Då eg fekk sagt det um kjolen, som helst skulde vera skotsk, slo han ut med handi og smilte: Du har da så pen kjole, sa han. Men då vilde gråten upp og eg fekk sovidt sagt, at kjolen min ikkje var pen. Han er laset. (...) Pytt, lo han, sy og sprette, binde og rekke! Og so ringte Skibladner, og dei sprang umbord. Då båten gleid frå brygga stod dei og vinka til meg. Dei klengde seg tett inn til han – var so glad i denne far sin, som eg ikkje kjende, men frå denne stundi tenkte på, lengta etter i løyndom, endo så sårt det var, at han ikkje gav meg kjolen."

I Kristiania blei Bergersen kjend med Mathilde Andersson, landeigar på Nordstrand aust for Kristiania. Ho var ugift og insisterte på å bli kalla "jomfru", til lått for nokre. I 1871 flytta han inn i huset hennar saman med dei to eldste døtrene. Han arbeidde for henne, og levde eit kjærleiksliv med henne, og ho blei jentenes "pleiemor". Forholdet deira blei stormfullt, og ho prøvde å tøyila han ved å tillata han å berre reisa inn til byen to gonger i veka. Det blei to intense år til han døydde, tilsynelatande av sjukdom, i 1873. Å senda barna til mora synest ikkje å ha vore eit alternativ. Situasjonen der vart snart slik at det var yngsteddottera Hulda, som fekk seg jobb og forsørga mor si og ikkje omvendt. To år seinare flytta mora og den trettenårige Hulda til

Grünerløkka i Kristiania. Jomfru Andersson kan også ha hatt eigne motiv for å halda jentene hos seg.

Det er til denne perioden i Hulda sitt liv handlinga i *Edderkoppen* er lagt: Mora Marie og Hulda er nye i byen og faren er død, medan jomfrua legg planar for pleiedottera Sophie si framtid.

Storesyster Martha gifta seg og flytta tilbake til Hamar så snart som råd var. Verken Sophie eller jomfrua kom i bryllaupet, noko som tyder på splid i familien. Arne Garborg kom til å avsky både jomfrua og svigermor si. Til gjengjeld karakteriserte Marie han som "Kristianias verste ranglefant". Kanskje ville ho beskytta dottera mot ein skjebne som likna hennar eigen. Arne var både framgangsrik og svært omdiskutert, ein berykta radikalar, på midten av 1880-talet. I 1887 skreiv jomfru Andersson til Sophie:

"Av nyheter som kan intresere dig kan jeg fortelle dig vis du ikke allerede har faaet besked, det er at Din Søster Hulda er ingaaet i borgerligt ekteskab med den styggeste mand i norges land, og tilbringer nu sine ved-ebrødsdage i en hytte langt til fjelds med sin elskværdige mand Arne Garborg."

Grunnlaget for eit godt forhold mellom Hulda og dei som skulle vera omsorgspersonar for henne, var svakt. Hulda blei på mange måtar svikta av både mora, faren og systrene si pleiemor; men Hulda var aldri ei vanleg jente. Ho var ei kunstnarsjel. At ho likevel lukkast skuldast at ho møtte andre som såg henne for den ho var og det ho kunne. Den viktigaste av desse var Arne.

Kanskje er det rett at bak ein stor mann står ei kvinne. Arne Garborg hadde iallfall kona si som eit fast

fjell å støtta seg på då han skreiv sine beste bøker. Men han stod like bergfast bak henne. Og på tida rundt *Edderkopp* fanst det knapt noka større kvinne i Noreg enn Hulda Garborg.

DØD OG PINE

I 1826 blei Mathilde C. Andersson fødd inn i ein fattig familie i Brämhult utanfor Borås i Sverige. Ho busette seg fast i Noreg som tjuetåring, men kan ha kome så tidleg som fire år tidlegare. Ho arbeidde seg opp som vevar. Etter å ha gjort teneste på Hjula væveri ved Akerselva, oppnådde ho å bli handarbeidslærar for unge jenter ved Eugenias stiftelse, og like før 1850 blei ho "plejedatter" i huset til gamle enkefru From på Nordstrand.

Ho var vakker og framgangsrik, og blei snart offer for omfattande sladder. Ho fekk ry på seg for å vera "laus", og dette blei brukt som forklaring på klassereisa frå yste fattigdom til rikdom og ein plass i det høgare borgarskapet. Ho heitte eigentleg Anna Cathrine, men på grunn av sladder og tilnamnet *svensk-Anna* skifta ho namn etter oppfordring frå vertinna, fru Blom, som ho seinare arva. Denne arva gjorde henne, berre tjue år gammal, til ein velhalden gods- og landeigar på Nordstrand. Akkurat dette hadde neppe noko med å vera laus å gjera.

Mellom leigetakarane ho overtok etter fru From var den berømte eventyrsamlaren Peter Christen Asbjørnsen. Dei skulle leva eit kjærleiksliv saman, og blei for kvarandre det nærmaste dei kom ein livsleidsagar; men dei formaliserte det aldri. Jomfru Andersson forblei ugift livet ut.

Asbjørnsen var tolv år eldre enn henne og mykje på reise. Ein gong han var bortreist, innleidde ho eit

Asbjørnsen i leilegheita si hos jomfru Andersson på Nordstrand. Xylografi av Lorentz Norberg etter fotografi av Wæring. Foto: *Oslo museum

forhold til Christian Fredrik Bergersen. Han hadde flytta til Kristiania i 1866 og heldt der fram med sitt utsvevande liv. Frå 1871, og fram til han døydde i 1873, budde han i huset til jomfrua og blei av somme kalla *samboer*. I to år hadde jomfrua både Asbjørnsen og Bergersen buande hos seg, tilsynelatande som leigebuarar, men ingen av dei betalte for seg. Bergersen jobba rett nok for henne; han var blitt framdmømt retten til å praktisera juss, men han passa eigedommane hennar. Han skreiv til døtrene sine då dei alle tre var på Hamar, og bad dei skriva og gratulera "henne som jeg nå bor sammen med med dagen".

Ettersom Marie Bergersen var sjuk og fattig, blei Martha og Sophie buande hos jomfrua også etter farens død. Sophie, den yngste av dei to, var den om fekk det næraste forholdet til pleiemora. Ho hadde vore

farens yndling og sterkt bunden til han. Bergersen hadde ønska seg ein gut og skal ha forsøkt å "gjera gut" av henne. Ein gong skulle han ha kjøpt guteklede til henne, og han lærte henne å seia "død og pine". Ho utvikla seg til ein villstyring, glad i utandørs aktivitet og i å ri på gardens unghestar.

Sophie forelska seg i jomfruas gardsgut Andreas Kristiansen. Jomfrua hadde andre planar for Sophie si framtid og blei forarga. Også Asbjørnsen var bekymra. Dei tykte at Andreas var svak og upåliteleg. For øvrig gjekk det rykte om at også gardsguten var jomfrua sin elskar.

I 1883 fekk Andreas og Sophie ei dotter, Mathilde Fredrikke, oppkalla etter jomfrua og Christian Fredrik Bergersen. Året etter reiste det unge paret til Amerika og lét barnet, oftast kalla "Mathy", vera igjen til oppfostring på Ekeberg. Då var Hulda blitt 21 år, og ho var først ei noko distansert tante. Kanskje syntest ho det var vanskeleg å forholda seg til jomfrua når ikkje systrene var der. Hulda var nå blitt eit sosialt midtpunkt blant ungdommane i det intellektuelle miljøet i arbeidarsamfunnet i Kristiania; og det var også omtrent på denne tida at ho blei kjent med den elleve år eldre Arne Garborg. Kva tid dei blei kjærastar veit me ikkje, det tok nok endå eit par år. Men etter kvart som niesa Mathy vaks til, fekk ho og Hulda eit svært nært venninneforhold. Like som systre var dei òg.

Kor vanskeleg det kan ha vore å vera ei god tante då Mathy var lita, ser me i eit brev frå Martha til Sophie: "Jeg har dessværre endnu ikke besøgt din lille Mathilde, men sandt at sige gruer jeg saa for at reise til Sæther, jeg har nemlig saadan en Afsky baade for

stedet og dets Beboerinde, at det skal en reen Overvindelse til og det kan vist Du godt forstaa som ved hvad jeg led der, og som ved saa godt hvordan jeg blev behandlet af hende, hele hendes Person har bestandig været mig en Motbydelighed". Hulda må ha fått høyra mykje om jomfru Andersson frå systrene sine.

I eit brev til Sophie, klaga jomfrua over at Hulda berre besøkte Mathy ein gong i året, medan det fanst andre som faktisk kom på besøk kvart einaste år. I dette, at jomfru Andersson ikkje var i stand til å sjå at *ein gong i året og kvart år* er like ofte, avslører eit sterkt subjektivt og fordomsfullt menneske. Korleis ho sjonglerte med sine to sambuarar, Asbjørnsen og Bergersen, og korleis mennene såg på kvarandre, veit me lite om. Ein tredje elskar, tømmermeister Karl Alexander Westermann, visste iallfall om Bergersen og blei nedtrykt av det. Det kan henda at forholdet til Asbjørnsen, som var tolv år eldre enn jomfrua og tidleg gammal, var gått frå kjærleik til vennskap då Bergersen flytta inn. I forhold til Sophie såg Asbjørnsen på seg sjølv som "en kjærlig fader eller eldre broder". Eventyrsamlaren forlét verda som eit nasjonalt ikon i 1885. Me veit at unge Hulda møtte den berømte mannen då ho besøkte systrene, og at han gjorde inntrykk på henne. Det må ha vore inspirerande for ei jente med hennar talent og interesse for folkekultur.

Sladderer om jomfru Andersson breidde om seg. Då ho møtte opp til avdukinga av Asbjørnsens statue på St. Hanshaugen i 1891, blei ho bortvist. Og ryktene skulle bli verre. I 1896, då tømmermeister Westermann etter avslag på sine mange frieri til jomfru Andersson,

Gresseter på Nordstrand, Mathilde C. Andersson sin gard. I hagen står Peter Christen Asbjørnsen. Måleri av A. Hjersing. Bildet er skore til.

Foto: *Oslo museum

hadde gifta seg med ei yngre kvinne, anmeldte jomfrua han for hærverk, tjuveri, sjølvtekt, æresfornærmingar, lekamsfornærmingar og truslar. Han svarte med skuldinger om at ho hadde hatt tretti elskarar, teke livet av fire menn, og stole ein eigedom ifrå han. Seinare reduserte han talet elskarar til sju, mellom dei han sjølv. Jomfrua benekta elles at ho hadde hatt eit usedeleg forhold til Asbjørnsen og Bergersen, men brev, som retten då ikkje hadde tilgang til, viser at ho ikkje var ærleg. Ho var elles kjend for å ha ei noko lauseleg om-

gang med sanning. Denne injuriersaka skulle gå fram til 1900, og var ein sensasjon i Kristiania-området. Heile livet på garden blei utlevert i opne høyringar. I løpet av fire år var det tjuefire rettsmøte, dei fleste på Ljan skysstasjon. Partane sine vennar og tenestefolk blei avhørt. Hulda må ha fulgt godt med.

I 1900 blei jomfru Andersson frikjent på alle punkt. Det var ikkje hald i Westermann sine påstandar. Jomfrua var ingen mordar. I tilfellet Bergersen er det nesten umogleg å sjå føre seg at ho hadde noko å tena

på å drepa han. Han hadde ingen pengar, ho mista arbeidskrafta hans og ho tok seg av døtrene hans etterpå. Det er dessutan ein del som tyder på at ho faktisk elska han, og ho skal ha sørnga over tapet av han som ho seinare sørnga over tapet av Asbjørnsen.

Jomfru Andersons univers på Nordstrand var miljøet Hulda skildra i "Edderkoppen". Stykket blei skrive i 1901, men premieren kom ikkje før 1904. Då var partane Westermann og Andersson i gang med ein ny rettssak, om retten til ein eigedom, som varte til 1905. Jomfru Andersson vann igjen og Westermann hadde ikkje ein gong råd til saksomkostningane.

EDDERKOPPEN

Edderkoppen er skrive som eit breitt anlagt ibsen-stykke. Me møter den mektige jomfru Linde, arbeidsgjevar og velgjerar. Me møter pleiedottera hennar, Bertha, og Berthas far, prokuratoren, som er daud og heng innramma på veggen. Berthas mor og syster dukker også opp. Jomfrua sin venn, kandidaten, er med, det same er gardsguten Andreas.

Det er eit samansett stykke som ikkje er så lett å tolka, men historia tar opp spørsmålet om barn bør veksa opp i fosterheim når dei biologiske foreldra er fattige. Og i forlenginga av dette: Er det greitt at fattige lever på dei rike sin nåde? Kva slags samfunn får me då? Kva slags menneske utviklar me? Kor langt er det greitt at dei vaksne går i å leva ut seksualiteten sin? Er det skilnad på menn og kvinner? Kor sentralt er familjelivet for menneskets lukke? Og kva med kjærleiken? Kor går grensene for sjølvrealisering?

Hulda viser korleis kristendommen blir brukt og misbrukt for å legitimera egoisme, og peiker mot ein humanisme som kan hindra vaksne og rike sin maktmisbruk mot barn og fattige.

Karakterane i stykket var lette å kjenna igjen for folk som hadde budd i Kristiania åra før premieren. Og sjølv om stykket er sterkt nok i seg sjølv, det fungerer utan den historiske konteksten, så må me lesa *Edderkoppen* med den omtalte rettssaka i bakhovudet for å forstå kva den litterære skandalen eigentleg bestod i. Mange av dei sentrale rollefigurane var gjenkjennelege for teaterpublikummet i Kristiania. Her er karakterdrap på karakterdrap.

Hovudpersonen, "edderkoppen", heiter jomfru Alvida Linde og er tydeleg modellert etter Mathilde Andersson. Jomfru Linde eig ein stor gard og er kjend som ein velgjerar. Ho har fleire elskarar og er ei sterk, rik og intelligent kvinne, men frykta av folk rundt henne. To tenestejenter introduserer henne for publikum:

TRINE Vet du hva jeg trur?

LISA Nå?

TRINE Jeg trur hu har hatt visitter.

LISA Jomfrua?

TRINE Ja nettopp Jomfrua, ja. Har ikke du merka noe?

Kort etter møtes jomfrua og den tretten-fjorten år gamle Fanny Hald, ein kopi av Hulda sjølv. Fanny blir skildra slik av den nye venninna Tora:

"Du var så sød, da du stod der på bassintrappen i det altfor korte linnedet dit med den troskyldige borden på

– og så krøllerne sån vidt om hovedet – akkurat som en af Rafaels engle!”

Jomfrua kjøper Fanny sin tillit ved allereie ved første møte. Her får me også høyra om faren til Fanny, jomfruas avdøyde elskar:

JOMFRUEN *Takk, barn. (Tar Fannys Hånd.) Lad mig tale lidt med dig, vennen min. – Det er så meget, du endnu ikke kan forstå; men tro ikke alt, hvad folk siger dig! En gang vil du også lære, at uretfærdigheden er stor i verden – og utakknemmeligheden! (Fanny bøier forknyt hovedet.) Du ved, jeg har kjendt din ulykkelige far, og jeg siger dig nu – og Gud i himmelen skal være mit vitne –: stor barmhjertighed har jeg øvt mod ham, lige fra jeg tog ham og hans nakne barn op fra gaden og til den dag, han døde i mit hus. (Fanny begynner å græde.) Ja, du kan nok græde, Barn. Han var en Hjemløs mand, han; men jeg sier dig: ikke hans var skylden! Tro du mig, hvad du end har hørt av – av andre, av dem, som hånet ham.*

FANNY (higstende) *Å, stakkars far!*

JOMFRUEN *Ja, jeg syntes også synd på ham; det. Og jeg rådførte mig med Gud og min samvittighed og gjorde, hvad jeg*

trodde var min pligt. Ikke sandt, vennen min, når et menneske er ifærd med å drukne, så er det simpel menneskepligt å redde det, hvis man kan.

Jo.

Men hvad tror du, jeg har havt igjen for det? Nå, nå, barn, det kan du ikke forstå. Jeg siger bare: Gud være lovet, som lærte mig å samle gloende kull på deres hoveder, som vilde mig ondt. (Tørrer en tåre av øiet. Tar en guldknapp ut av sin halsslinning.) Se her, barn. Denne guldknapp har din far båret. Han fik den på sin konfirmationsdag, og i sin dødsstund gav han den til mig. Det var hans hele eie her i verden. Nu vil jeg du skal ha den. (Bøyer Fanny ned til sig og kysser henne.) Lad så mindet om ham, som eied den, være dig helligt.

FANNY (kaster sig plutselig om hennes hals; rørt)

Å tusen takk!

JOMFRUEN *Så, så barn. Fra i morgen er du altså min! (Reiser sig; måler Fanny fra top til tå med inspicerende blik.) Så kaster vi kordkjolen og de lappede sko, hvad? Og får oss en anstendig hatt.*

Jomfru Linde sin moral kjem endå tydelegare fram i det etterfølgande. Ho er ein medviten etisk egoist:

FRU JUL *Man skal ha barn, Alvilda; da er det anderledes. Du længter efter et barn.*

JOMFRUEN *Jeg har prøvd med hans. Men det var også hendes – det var ulykken. Og henne elsked han trods alt.*

FRU JUL *Du har været så altfor snill, Alvilda.*

JOMFRUEN *Snill! En negativ dyd! Et ækkelt ord, som jeg hater, det ved du! Jeg gjør, hvad jeg har bruk for, selv om det er godt.*

HENRIKSEN *[...] Du og jeg Alvilda, vi ved, at vi dannede mandfolk, vi drikker og lyver og bedrager og driver hor akkurat som de andre – som barbaren. Men vi spytter ikke på gulvet, og det er sgu hovedsagen!*

Me får her auge på ein av Arne Garborg sine kjepphes-tar: at urett og utakk heng i hop og forsterkar kvarandre. Dei rike forventar takksemnd for å ha gitt noko, for å ha ofra noko som berre dei sjølv hadde rett på, medan dei fattige blir lukkelegast om dei opplever å ha rett på det dei får. Velferdsstaten er delvis bygd på denne innsikta. Me ser skilnaden i menneskets to verdier: ein ytre og ein indre verdi. Alle menneske har ein indre, eller ibuande, verdi, identisk med opplevelsen av å leva. Men me har også ein nytteverdi. Og mennesket har ein tendens til å vurdera seg sjølv etter den indre verdien, medan me vurderer andre etter den ytre. Ein skulle gje slik at mottakaren ikkje kjende seg bøygd, sa Arne Garborg. Jomfrua, derimot, forventar alltid noko tilbake. Ho forfører menn, mobbar vennar og utnyttar barn.

Ein av dei ho mobbar, kandidat Henriksen, er lett gjenkjenneleg som eventyrsamlar Asbjørnsen. Han er vennen hennar, ein avdanka elsker, som ho knapt har bruk for lenger. Men han er framleis intelligent, om enn ikkje heilt på høgde med henne. Og han fortel publikum nokre hardtsvelgde sanningar:

Her får Hulda fram at rike ikkje er betre menneske enn fattige, noko som var eit sentralt tema i samtida. Elles går kandidaten mellom jomfrua og Bertha og forsøker å hjelpa barnet, han kallar seg "en gammel, faderlig venn".

På veggen heime hos jomfrua heng ein revolver og eit bilde av den avdøydde elskaren prokurator Hald, modellert etter Christian Fredrik Bergersen. Sjølv om han er daud, har han ein sentral rolle i teksten. Han har to barn, Fanny, som hittil har budd hos mora, og Bertha, som han tok med seg til jomfrua, og som har heldt fram med å bu der, på Raby gård, etter hans daud. Bertha er nokre år eldre enn Fanny og har forelska seg i Nils-Petter, gardsguten som er jomfruas elsker og som er blitt forfremja til fullmektig. Dei er modellert etter Huldas søster, Sophie, og mannen hennar, Andreas. Forholdet deira er som tatt ut av det verkelege livet, heilt ned på detaljnivå. Rett nok seier ho ikkje "død og pine", men "død og pølse". Ein patetisk ung mann, som ho bryt trulovinga med for å vera med Nils-Petter, er også henta frå det verkelege livet.

Prokurator Hald er beundra både av jomfrua og kandidat Henriksen. Sistnemnde skildrar han som "En allerhelvedes kar, både i kortene og i toddyglasset".

Ein sentral gestalt er også fru Hald, modellert etter

Marie Petrine Bergersen. Ho er motpolen til jomfrua, og den sviktande omsorgsevna hennar blir forklart med fattigdom. At ungene høyrer heime hos henne, er likevel tekstens klare budskap. Me aner at *Edderkoppen* på somme vis liknar Arne Garborgs *Fred*. Hulda forsøker å forstå og forklara mora, og til ein viss grad faren, sine særeigne sider og det miljøet ho vaks opp i.

Edderkoppen blir avslutta med at Bertha, med revolveren ho hadde fått av faren, skyt eit bomskot mot jomfrua. Jenta tar bildet av faren med seg og forlét storgarden for å vera hos mora. Ei rimeleg tolking av dette er at det finst eit ubryteleg band mellom foreldre og deira biologiske barn, at dette bandet er sterkare enn mellom elskarar; og at ansvaret alltid ligg hos dei vaksne. I løpet av forteljinga har storesyster Bertha blitt moden nok til å gjera sine eigne val, medan den yngre Fanny sine tankar framleis blir kontrollert av omsorgspersonane.

ET LITE, MUNTERT KAPITTEL

Edderkoppen var eit svært personleg verk for Hulda. Det hadde sitt tematiske utspring i oppveksten og hennar næraste familie. "Det gjorde meg i sin tid usigelig vondt at skrive det, men det er et arbeid eg ikkje ville ha ugjort", skriv ho i dagboka.

Så kan me lura på korleis i alle dagar Hulda trudde ho kunne få vera anonym. Ikkje berre er stykket lett gjenkjenneleg; ho er ein offentleg person som mange interesserer seg for, det same gjeld rettssaka mellom Westermann og jomfrua, og alt det gale som skal ha foregått på Nordstrand. I tillegg gjer ho ein einskild replikk til karakteren Jens Pedersen, kjend frå det tidlegare tea-

Hulda som elleveåring i 1872.

Foto: Ukjent, *Asker museum/MIA-Museene i Akershus

terstykket hennar, *Rationelt fjøsstell*, og ho gjenbruker namnet Fanny, opprinneleg ein karakter modellert etter henne sjølv i Arne Garborg sin *Hjå ho mor*. Desse to verka hadde mange sett eller lese på 1890-talet.

Me får òg høyra folkevisa Liti Kersti, songen Hulda året før premieren hadde omarbeidd til teater. Det simpelthen lyser Hulda Garborg av denne teksten. Ho må ha ønska at publikum skulle forstå det, men ikkje at avisene trykka namnet hennar. Det vil i så fall vera ei noko merkeleg forventning, all den tid stykket kan lesast som ein kommentar til ei offentleg hending med menneske av kjøt og blod, og at Hulda sjølv, kamuflert som Fanny, er ein aktør i intrigen, ikkje berre tilskodar.

Noko dårleg lesestykke er Edderkoppen slett ikkje. Her er interessante personlegdommar og ei spennande intrige, framdrift og eit dramatisk klimaks. For den opplyste lesar, som kjenner bakgrunnen og gjenkjenner karakterane får det ytterlegare djubde.

Ikkje berre gjer ho karakterdrap på offentlege personar, som Asbjørnsen og til ein viss grad jomfru Andersson og Christian Fredrik Bergersen, men også på si eiga mor, syster og svoger. Særleg sistnemnde får passet påskrive, og han var trass alt far til niesa og venninna hennar, Mathy.

Var dette grunnen til at stykket skapte reaksjonar og blei tatt av plakaten? Me kan iallfall sjå føre oss at teateret frykta jomfru Andersson, med hennar ressursar og evner til å vinna injuriesøksmål. Men faktum er at me ikkje veit helt kvifor. Hulda sjølv skriv lite om dette i dagboka si. Derimot skriv ho at stemninga på premieren var merkeleg og at einskilde reagerte ne-

gativt, men ho utdjuvar ikkje kvifor.

Stykket blei dårlegare og dårlegare besøkt på sine tre speledagar, og ei økonomisk vurdering kan liggja til botn. At det ikkje blei sett opp ei eiga forestilling for abonnentane, slik dei vanlegvis gjorde, kan skuldast frykt for at kongen skulle koma og ikkje lika det han såg. Hovudrolleinnehavaren, stjerna Ragna Wetter-

Ragna Wettergreen, skodespelaren som spelte jomfru Linde på Nationaltheatret i 1904. Det finst ingen bilde av jomfru Andersson. Foto: Ukjent, *Nationaltheatret

green, gav tydeleg uttrykk for at ho ikkje ønska å spele jomfrua meir, utan at me veit kvifor – men me skal slett ikkje sjå vekk ifrå at jomfru Andersson, den verkelege edderkoppen, har spunne nettet sitt kring teateret – i så fall må me kunna seia at stykket framstilte henne sant.

Nokre kan ha reagert på at ein tukla med Asbjørnsens minne. Andre kan ha reagert på kjønnsrollemønsteret, som braut med samtida si allmenne oppfatning. Ikkje alle ville vita av at kvinner kunne vera sterke og rå, og menn svake og underdanige. Nokre kan ha reagert på karakterane sine framtrekande driftsliv, særleg den kvinnelege hovudrolla sitt. Nokre kan ha reagert på religionskritikken. Nokre kan ha reagert på kritikken av borgarmakt og pengemakt. Nokre kan ha mislikt at stykket var skriva av ei kvinne, til og med ei som våga å meina noko om menn.

Sjølv meinte Hulda at stykket skulle vurderast som eit autonomt kunstverk, fristilt frå realitetsstatusen. *Ogsaa den uendelige Taktløshed hvormed alle Aviser offentlig nævner en Forfatter som har gjort alt for at faa være anonym og faa være i Fred. ... Hva har Forfatterens Person med et Arbeide at gjøre! Er det ikke Arbeidet som virke i Kraft af seg selv*, skriv ho i dagboka.

Noko naiv må vel også kunna seia at Hulda var. Det nyttar ikkje å tenka på kunsten sin som fiksjon, når publikum ikkje oppfattar det slik. Og me har sett kor nært opptil verkelegheita *Edderkoppen* låg. Visst hadde folk murra etter mannens *Fred* òg, men det nådde ikkje ofentlegheita. Ein roman frå det mørke fastland var noko anna enn eit stykke om hovudstadens borgarskap på Nationaltheatret. Arne blottla heller ikkje andre offent-

Gyda Andersen, seinare Christensen, som spelte Fanny Hald. Det finst ikkje bilde frå forestillinga *Edderkoppen*, men her er ho kledd i liknande kostyme.

Foto: Ukjent, *Nationaltheatret

lege personar enn seg sjølv. Uansett jobba han iherdig med å muntra kona si opp der ho sat djupt ulukkeleg på eit hotellrom i Trondheim. Men han evna ikkje alltid å trykka på dei rette knappane. Det ser me når han skreiv *Komikk over al Komikk!* (...) *Affæren blir et lidet muntert Kapitel i dine Memoirer vil eg tænke mig* –.

Ak ja, kommenterte Hulda i dagboka si, – *muntert!*

LITTERATURLISTE

- Aure, Anton Magnus 1916: *Kvinnor i den nynorske bokheimen. Stutte livsskildringar*. Kristiania.
- Dale, Johs. A. 1961: *Hulda Garborg*. Noregs boklag, Oslo.
- Edvardsen, Erik Henning 2001: *Asbjørnsens kvinnehistorier*. Norsk folkeminnelag / Aschehoug.
- Garborg, Arne 1904: *Brev til Hulda 20.10.1904.nb.no*.
- Garborg, Arne: 2005: *Fred*. Time kommune/kulturvern.
- Garborg, Arne 2001: *Hjå ho mor*. Aschehoug.
- Garborg, Arne 2001: «*Kva er Humanitet?*» i *Artiklar og essay 1871-90*. Aschehoug.
- Garborg, Hulda 1935: *Barndomsminne*. Aschehoug.
- Garborg, Hulda: *Dagbok*. nb.no.
- Garborg, Hulda 2012: *Edderkoppen*. Vidarforlaget.
- Garborg, Hulda 1997: *Kvinden skabt af Manden*. Aschehoug.
- Garborg, Hulda 2012: «*Rasjonelt fjøsstell*» i *Mødre Rasjonelt fjøsstell Edderkoppen*. Vidarforlaget.
- Grønstøl, Sigrid Bø 2013: *Hulda Garborg. Forfatteren og feministen*. Aschehoug.
- Lindboe, Rudolf 1997: «*Jomfru Andersson på Gressæter gård. Hvem var hun? Hvem var menneskene som sto henne nær?*» *Sør i aker. Årbok 1997*. Søndre Aker historielag.
- Obrestad, Tor 1992: *Hulda*. Gyldendal.
- Obrestad, Tor 2001: *Hulda Garborgs kvinner er dynamitt*. Aftenbladet.no. Publisert 26.7.01.
- Lunden, Eldrid 2012: «*Etterord*» i *Hulda Garborg: Mødre Rasjonelt fjøsstell Edderkoppen*. Vidarforlaget.
- Røren, Kari og Rasmussen, Tor Fr. 2013: «*Jomfru Andersson – modig og helstøpt*», i *Sør i Aker. Eventyrskoger og villastrøk. Årbok 2013*. Søndre Aker historielag.
- Skre, Arnhild 2011: *Hulda Garborg. Nasjonal strateg*. Det norske samlaget.
- Skre, Arnhild 2012: «*Maktkvinna*», innleiing til Hulda Garborg: *Edderkoppen*. Transit.
- sceneweb.no https://sceneweb.no/nb/venue/3195/Nationaltheatret_Hovedscenen henta 17.7.2019
- nationaltheatret.no <https://forest.nationaltheatret.no/Productions/Details/f073d1e0-d975-4e52-96c3-d8d1314af29c>

ANDRE KJELDER

- E-post-korrespondanse med Meteorologisk institutt.
- Samtale med tilsette på Nationaltheatret.